

Edasi, selg ees!

Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika kahest tahust

Väino Sirk

■ 1960. aastatel kirjutas Ameerika publitsist Edward Crankshaw, et Stalini suurimaks saavutuseks oli tohutu oskustöölise, tehnikute, inseneride ja teadlaste armee loomine ning täiesti uue majandusjuhtide ja administraatorite klassi kujundamine Venemaal. See olevat olnud esmatähtis, industrialiseerimine osutunud vaid eelneva tulemuseks.¹

Arutlustega uuest klassist Nõukogude ühiskonnas kogus tuntuks ka Jugoslaavia revolutsionäär ja teadlane Milovan Djilas. Ta väitis, et kasutades oma jõu allikana halastamatut industrialiseerimist, allutas uus klass endale kogu ühiskonna. Uus klass sündis partei tuumikust, samas ei olevat põhjust igat partei liiget pidada uue võimu kandjaks ja esindajaks.² Sinna ei kuulu ka kogu bürokraatia, vaid poliitiline, valitsev bürokraatia. Esialgu tundus, et uus klass kaitseb tööliste huve. Kuid see vastas tõele vaid seni, kuni uued isandad ei olnud oma võimu lõplikult kindlustanud. Aga edaspidigi suruti alla nii tööliklassi ennast kui tema nimel ka rahulolematuid ühiskonna-

grupe, sh. näiteks loomingulist intelligentsi ja vastalisust ilmutanud õppivaid noori. Vastavalt uue klassi tugevnemisele kaotas partei oma kunagist elujõudu ja initsiatiivi, tema tähtsus vähenes. Partei muutus Stalini ajal ühenäoliseks, värvivaeseks, teatavaid eeliseid omavate inimeste massiks.

Nii Djilas kui ka Crankshaw loevad uut klassi Stalini sünnitiseks. Stalin lõi selle barbaarsete meetoditega, koheldes julmalt omaenese kätetööd. Kaua hindas uus klass generalissimust kõrgelt, kuid lõpuks muutusid viimase valitsemismeetodid juba oma jalgel püsivatele võimukandjatele koormavaks. Valitsev klikk ei soovinud enam valju ja halastamatut tagantsundimist. Ning suure juhi lahkumise järel oodati ta järglastelt nii uut valitsemisstiili kui ka sisuliselt sama poliitika jätkamist. Tänapäeva sotsiaalteadlased rõhutavad diktaatori ja hiiglasliku riigimasina looja teistki palet: Stalin kujunes tõe ainuteadjaks või ainuhoidjaks. Tema õpetus oli erakordne, tema autoriteet vaieldamatu, seda põhjendati suure juhi üliinimliku geniaalsusega. Seega oli tegemist ilmutusliku õpetusega, millele aga anti sekulariseeritud vorm.³ Lääne teadlased leiavad, et vabadust ihkas nii kõrgem võimukildkond kui ka Nõukogude intelligents, ehkki see taotlus ei küündinud enamasti lääneliku poliitilise vabaduse ideaalideni.⁴

Kõik 1953. aastal esile kerkinud juhid alates Beriast mõistsid, et oma võimu ei saa rajada terrorile.⁵ Stalini surma järel reorganiseeriti Julgeolekuministeerium (MGB) ümber Riiklikuks Julgeoleku Komiteeks (KGB). Julgeolekuorganite ülesannete rõhk asetis mõnevõrra ümber. Massiline terror ja võitlus metsavendadega raugesid. KGB tegevuse raskuspunkt nihkus põrandaalustele õpilas- ja noorsoo-organisatsioonidele ning rahvuslikult meelestatud intelligentsile, samuti pagulaste ja nende organisatsioonide jälgimisele. Ka see viimane

¹ E. Crankshaw. *Khrushchev. A Career*. The Viking Press. New York, 1966, lk. 223.

² M. Djilas. *Uus klass*. Kommunistliku süsteemi analüüs. New York [1958], lk. 41–43, 52.

³ R. Ruutsoo. *Sotsiaalteaduste võimalused: demokraatia diskursus ja diskursiivne demokraatia annekteeritud Eestis*. – Kõnelev ja kõneldav inimene: Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus. Artiklite kogumik, koost. Viive-Riina Ruus. Tallinn, 2000, lk. 37.

⁴ J. F. Hough and M. Fainsod. *How the Soviet Union Is Governed*. Harvard University Press, 1979, lk. 193.

⁵ E. Crankshaw. *Khrushchev ...*, lk. 224.

töösuund seostus eelkõige eesti intelligentsiga.⁶ 1957. aasta juulis moodustati ENSV KGB neljandas osakonnas esimene jaoskond, mille ülesanne oli intelligentsi, Eesti Vabariigi aegsete poliitikategelaste (neist mõned olid laagrites ellu jäänud ja asumiselt tagasi jõudnud) ning sionistide “töötlemine”. Agentide värbamisega intelligentsi hulgast tegeles ka KGB vastuluure osakond.⁷ “Sula” ajal ja hiljemgi ei olnud julgeoleku koostööettepanekust keeldumine enam nii kardetav kui varem. Mitmed meeleskindlad haritlased, nagu Paul Ariste, Paul Keres, Mai Levin jt. tegid seda.⁸

Partokraatia vabanes ähvardavast kirvest pea kohal, ent vastavalt sellele hakkasid esiplaanile nihkuma tema parasiitlikud jooned. Üha tugevnes vajadus sundida partei lihtliikmeid, aparaaditöötajaid ja kogu valgekraede armeed usinamalt täitma funktsioone, mis tagaksid impeeriumi püsimise ja juhtkonna muretu elu. Stalini järel võimu juurde pääsenuist ei olnud kellelgi eeldusi ega mõjuvõimu seadmaks oma nime nelja suure klassiku (Marx, Engels, Lenin, Stalin) järele või pärast viimatinimetatu degradeerimist tema asemele. Loogiliselt järeldus sellest kollektiivse teadmise, kollektiivse mõtlemise tähtsustumine. Uue võimu kindlustamiseks, legitimeerimiseks oli tarvis anda hinnang möödanikule. Sellestki johtus paratamatult teatav vaimse ruumi laiendamine, mida haritlaskond kärmelt ära kasutas.

Nikita Hruštšov andis liikumisruumi funktsionääridele (aparaaditöötajatele), võimu omavate bürokraatide ringkondadele, laiemalt intelligentsilegi. Mõõndused ühiskonnateadlastele jäid näiteks piiratumaks mõõndustest täppisteadlastele ja õnnelikul kombel ka kirjanikele, kunstnikele ja heliloojatele. Tunnetati, et haritlaskonnal on erilisi vajadusi, et temasse on vaja eriliselt suhtuda.⁹

Mõningane hingamisruumi andmine vaimses elus oli haritlaspoliitika üks oluline tahk, kuigi kontroll jäi ikkagi NLKP juhtkonnale, eesotsas esimese sekretäriaga. Valitsev kildkond mõistis, et haritlaskonna osatähtsus järjest suureneb ning tuleb pingutada selle kasvava ühiskondliku jõu hõlvamiseks.

Juhtimiseks, suunamiseks ja järelevalveks olukorras, kus terror oli esiplaanilt varju tõmbunud, tuli tagada intelligentsi ja bürokraatiaaparaadi läbipaistvus, partei kohalolek haritlaste ja ametnike-teenistujate keskel, välja töötada pehme sunnipoliitika. See oli uue haritlaspoliitika teine silmapaiste tahk.

Partei pidi väljuma oma kunagistest suhteliselt kitsastest piiridest, partei pilk pidi ulatuma iga vaimsel alal töötajani, püsima pidevalt eriti kultuuri ja ideoloogiaga tegelejatel. Ning kompenseerima riikliku julgeoleku funktsioonide piiramise ja tegevuse ohjeldamise, mis oli alanud juba märtsis 1953.

Kõige laiemalt demonstreerib seda protsessi NLKP liikmeskonna kasv: 1947 – 6 051 901; 1957 – 7 494 573; 1967 – 12 684 133.¹⁰ EKP kasvas järgmiselt: 1947 – 12 965 (9 666 liiget, 3299 liikmekandidaati); 1953 – 22 320 (18 372 liiget, 3948 liikmekandidaati); 1957 – 25 810 (23 229 liiget, 2581 liikmekandidaati); 1967 – 61 722 (58 311 liiget, 3411 liikmekandidaati).¹¹

EKP-s moodustasid “valgekraed” (statistikas teenistujad jt.) ikka kõige suurema koostisosa: (1946 – 51,0%; 1953 – 52,9%, 1957 – 52,6%; 1959 – 51,2%). Järgnevalt on see rühm küll moodustanud veidi alla poole kommunistidest (1961 – 49,8%; 1964 – 49,2%; 1968 – 49,6%; 1981 – 45,8%).¹² Seejuures tuleb arvestada, et kolhoositalurahva hulka arvati ka kolhoosides teenivad haritlased. Teenistujate jt. hulka arvatud kommunistide absoluutarvud on muljetavaldavad (1946

⁶ I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, 1996, lk. 186.

⁷ Samas, lk. 186–188.

⁸ Samas, lk. 191.

⁹ Töö haritlaste hulgas keskpunkti. – Eesti Kommunist 1961, nr. 7, lk. 9.

¹⁰ EE, kd. 7. Tallinn, 1994, lk. 6.

¹¹ Kommunistiitšeskaja partija Õestonii v cifrax 1920–1980. Sbornik statističeskix dannõx. Tallinn, 1983, lk. 88, 156.

¹² Kommunistiitšeskaja partija Õestonii, lk. 103, 175.

– 3639; 1953 – 11 819; 1957 – 13 565; 1959 – 15 633; 1961 – 18 839; 1964 – 24 526; 1968 – 32 175).¹³

1959. aasta rahvaloenduse järgi moodustasid Eesti elanikkonnast töölised 55,2%, teenistujad 23,6%, kolhoosnikud 20,6% ning üksiktalupojad ja iseseisvad kodutöölised 0,5%.¹⁴ Ehkki rahvaloenduses olid ühiskondlike gruppide juurde liidetud ka ülalpeetavad (lapsed), võib siiski järeldada, et parteis olid töölised ja eriti kolhoositalurahvas alaesindatud, teenistujad tublisti üleesindatud.

1950. aastate teisel poolel pidi maailm tunnustama Nõukogude Liidu saavutusi, eriti sõja- ja kosmosetehnika valdkonnas. USA vastas sellele tohutute jõupingutustega teaduse, tehnika ja kõrghariduse vallas.¹⁵ Läänes kõneldi ka kahe bloki lähenemisest, moes oli konvergentsiteooria, mille kohaselt kapitalistlik ja kommunistlik ühiskond pidi muutuma ühesuguste mõjurite toimel omavahel sarnaseks.

Eestile saabus pärast mõnevõrra segast, muu hulgas ka positiivsete arengute algeid näidanud üleminekuajaga tsiviliseeritum okupatsioon, mida on nimetatud nii Hruštšovi “sulaks” kui “hallaajaks”. Kõneldakse nii “kuldsetest kuuekümnendatest” kui “hirmsatest kuuekümnendatest”.¹⁶ Sellest ajast saab kirjutada nii renessansliku ilutsemise kui ka häbi ja alanduse võtmes. Haritlaskonnas ilmes uusi vastuolusid ja erimeelsusi. Paljud, kes olid oodanud Eesti vabanemist, kaotasid eriti 1956. aasta sügisest, Ungari vabadusvõitluse nurjumisest alates lootuse hoopis.

Iseloomulikud on vangistusest naasnud Rasmus Kangro-Pooli sõnad (1957): “Meil on esiletrügijatest kujunenud oma nõukogude

aristokraatia. Õilsa hingega inimesi ei ole, ja kui mõni ongi, siis istub ta laagris.”¹⁷ Raudne eesriie näis sulguvat lõplikult. Samas nägid paljud nii kätte jõudnud ajajärku kui ka tulevikku heledamana, eelkõige noored pidid looma endale uut lootust. Ja Stalini surmale järgnenud aastakümnet ongi iseloomustatud kui ajajärku, mil erinevus Venemaa ja Lääne vahel oli väiksem kui kunagi 18.–20. sajandil.¹⁸

1953. aastal leidis aset eesti haritlaskonna seisukohalt ülioluline muudatus: oluliselt piirati kõrgkooli lõpetajate töölesuunamist üle kogu Nõukogude Liidu, haritud eesti noored, sh. reaali- ja tehnikaalade asjatundjad, paigutati siitpeale valdavalt Eesti asutustesse ja ettevõtetesse.¹⁹ Sellel intelligentsipoliitilisel sammul oli positiivne mõju eesti rahva kultuurilis-majandusliku, samuti demograafilise arenemise, laiemalt eestluse seisukohalt. Kõrgharidusega intelligentsi hulgas suurenes eestlaste osakaal. Ahelreaktsioonina mõjutasid selle sammu tagajärjed eesti kõrgharidust ja teadustki.

Suvel 1953 lipsas Moskva uute võimeeste suust juba esimesi kriitilisi märkusi lõppenud ajajärgu kohta, Stalinit küll otseselt süüdistamata. Pööre leidis aset veebruaris 1956 NLKP XX kongressil, kus N. Hruštšov esitas kinnisel ööistungil ettekande Stalini isikukultusest. Selles mõisteti hukka massilist terrorit, võimu kuritarvitamist ja kontrolli kaotamist riikliku julgeoleku organite tegevuse üle. Rõhk pandi partei vastu sooritatud kuritegudele, rahvaste vastu toime pandud roimadest püüti vaikida. Verise režiimi hukkamõist jäi valikuliseks ja poolikuks, kõnelemata sellest, et poliitilise süsteemi aluseid ei kõigutatudki. Ei järgnenud süütult

¹³ Kommunističeskaja partija Ëstonii, lk. 103, 175.

¹⁴ Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1959 goda. Ëstonskaja SSR. Moskva, 1962, lk. 30.

¹⁵ The Oxford Companion to United States History. Editor in chief Paul S. Boyer. Oxford University Press. 2001, lk. 215.

¹⁶ Eesti haritlaskonna koostöö nõukogude võimuga. Sümpoosioni stenogramm 18. maist 2000. – <http://www.s-keskus.arhiiv.ee/next.htm> (10. mai 2004).

¹⁷ Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 4. osakonna tööst 1957. aastal.: Ad Fontes 10. Rahvusarhiiv. Tallinn, 2002, lk. 155.

¹⁸ A. V. Põžikov. Ot “diktaturõ proletariata” k “obščënarodnomu gosudarstvu”. – Voprosõ Istorii 2003, nr. 12, lk. 113.

¹⁹ E.-Ü. Siirde. Keemiateaduskond Tallinna Tehnikaülikoolis ja Tallinna Polütehnilises Instituudis. – Insenerikultuur Eestis 1. Koost. V. Mägi. TTÜ Kirjastus. 1992, lk. 153.

kannatanute kahjude õiglast hüvitamist. Isikukultuse kritiseerimine oli N. Hruštšovile vajalik eelkõige eraldusjoone tõmbamiseks tema enda ja stalinliku “vana kaardiväe” vahele ning võitluseks oma endiste kaaslaste vastu, kel samuti oli pretensioone liidri kohale.²⁰

Intelligentsipoliitika ilmet mõjutas oluliselt NLKP üldisem vaatekoht, mille kohaselt seisid maailmas vastamisi tumedad, inimkonna olemasolu ähvardavad reaktsioonijõud ning helge progressi eest võitlejad. Uus joon oli see, et Nõukogude loovintelligentsi nähti nüüd aktiivsemana selle ülemaailmsel võitlusväljal, sammumas edumeelsete jõudude eesotsas. Seegi tähendas piiride avardamist, kuigi peamiselt üheselt määratletud misjonäridele või parteisõduritele.

Eestis jäi partei esimeseks sekretäriks edasi J. Käbin, kes oli sellele ametipostile tõusnud kolme aasta eest. Möödunu avalik kritiseerimine jäi Eestis rohkem sordiini alla kui Moskvas ja mitmes teises Nõukogude Liidu keskuses, kus kerkisid üles uued tippjuhid. Ilmselt olid vaiksed muutused Eestis ka Moskvale meelepärased. Kuid juba 1956. aasta oktoobris tuli haritlaste käärimine EKP KK III pleenumil kõne alla võtta, sest mõned intelligendid ja “kõikuma lõõnud kommunistid” püüdsid eitada kõike, mis nõukogulased olid Stalini ajal korda saatnud.²¹

Aastail 1951–1959 õpetajate, insenertehniliste ja loominguliste töötajate arv EKP-s kolmekordistus.²² 1. jaanuaril 1959 oli EKP koosseisus 30 516 kommunisti (partei liiget ja liikmekandidaati). Kõrgharidusega kommuniste oli 3436 (11,3%). Nende hulka kuulus 1097 inseneri ja arhitekti, 213 agronoomi, loomaarsti, zootehnikut jm. põllumajandusspetsialisti, 340 arsti, 150 ökonomistiplaneerijat, 733 pedagoogi, 283 juristi ja

620 teiste erialade esindajat.²³ Lõpetamata kõrgharitlasi-kommuniste oli 1675 (5,5%). Nende seas oli 516 õpetajat. Keskeriharidus oli 4479 kommunistil (14,7%). Üldharidusliku keskkooli oli lõpetanud 3090 kommunisti (10,1%). Lõpetamata keskharidusega oli 8856 (29,0%), algharidusega 8817 (28,9%) ja alghariduseta 163 kommunisti (0,5%). Kommunistide hulgas oli 10 teaduste doktorit ja 105 teaduste kandidaati. Eestlasi oli 14 493 (47,5%), venelasi 12 843 (42,0%), ukrainlasi oli 1376, juute 678, valgevenelasi 413, soomlasi 231, muud rahvused oli esindatud 1–50 kommunistiga.²⁴ Parteisisene monitooring jälgis funktsionääride haridustaset. 1960. aastal olid kõik linna- ja rajoonikomiteede sekretärid kõrgema või keskharidusega. Samal aastal valitud partei-allorganisatsioonide sekretäridest oli 60% kõrgema, lõpetamata kõrgema ja keskharidusega, järgmisel, s. o. 1961. aastal aga 72%.²⁵ 1963. aastal oli EKP parteiaparaadi vastutavatest töötajatest 86,2%-l kõrgem, lõpetamata kõrgem või keskharidus. 48,3% nendest olid tööstus- või põllumajandusspetsialistid. Kaks aastat varem olid need arvud 75% ja 38,5%.²⁶ Seega suurenes erialainimeste osatähtsus sageli väheharitud või parteikoolitusega aparaaditöötajate kõrval. Kontrollimaks intelligentsi ja selle laialdasi tegevusvälju paotas parteiaparaat oma ust ka tegelikku tootmist ja kultuuri rohkem tundvatele haritud inimestele.

Suurima rahvusrühma, mitte aga enamuse parteis moodustasid eestlased. Moskva juhtkond lubas nüüd Venemaa eestlase Leonid Lentsmani EKP teise sekretäri ametikohale (1953–1964). See oli nähtus, mis iseloomustas õieti vaid nn. sulaaega, sest alates 1970. aastast määrati sellele postile taas järjekindlalt mitte-eestlasi. EKP büroos olid kohalikud eestlased kindlalt vähemuses. Rahvusprintsii-

²⁰ A. V. Põžikov. Problema kul'ta ličnosti v godó xruštšovskoj otpepeli. – Voprosó Istorii 2003, nr. 4, lk. 56–57.

²¹ J. Jakobson. Mõningaid propagandatöö küsimusi Nõukogude Eestis. Tallinn, 1958, lk. 9.

²² Nõukogude Eesti. Entsüklopeediline teatmeteos. 2. täiendatud trükk. Tallinn, 1978, lk. 99.

²³ ERAF, f. 1, nim. 207, s. 10, l. 10.

²⁴ Samas.

²⁵ J. Jakobson. Eestimaa Kommunistlik Partei aastail 1959–1961 (EKP ajaloo ülevaate III osa, XVIII ptk.), Tallinn, 1969, lk. 57.

²⁶ Tehtud on palju, teha veel rohkem. – Eesti Kommunist 1963, nr. 12, lk. 3 (juhtkiri).

pi täiendati päritoluprintsiibiga; rahvustegur pöörati tegelikult osavalt rahvuslikkuse vastu, rakendati impeeriumi teenistusse. Ometi ilmnas siingi muutusi. Eesti päritolu haritudad kommunistid kohanesid uutes oludes, kogusid julgust, paljud sõandasid ilmutada rahvustunnetki.

Üheks keskseks, peamiselt siiski teoreetiliseks küsimuseks tõusis üldrahvaliku riigi idee. Selle taustaks oli kommunismi ületoomine kaugest, ebamäärasest tulevikust otse Nõukogude ühiskonna reaalseks ja vahetuks eesmärgiks. Kommunism kui nõukogude inimeste kaasaegse põlvkonna perspektiiv pidi väsinud rahvast tööle virgutama olukorras, kus mitmed brutaalsed sunnivahendid olid kõrvale jäetud. Aktualiseerusid marksismi klassikute mõtisklused riigi väljasuremisest sotsialistliku revolutsiooni järgse ühiskonna arengus. Stalin oli need marksismi postulaadid hüljanud ja rõhutanud pigem vastupidist – riigi osatähtsuse jätkuvat kasvu. Selline ideeline areng erutas haritlaskonda. Üldrahvaliku riigiga seostati lootust tsentraliseerituse vähendamisele, liiduvabariikide õiguste laiendamisele, rahvuste võimaluste avardamisele. Proletariaadi diktatuurile oli Nõukogude Liidus antud šovinistlik varjund kas või sellega, et rõhutati vene tööliklassi kesket, juhtivat, päästvat osa. 1950. aastate lõpul hakati avalikult kõnelema, et proletariaadi diktatuur oli vajalik vaid kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodil, et sellest tuleb lahti öelda veel enne riigi lõplikku väljasuremist, nii et oma viimasel arenguetapil eksisteeriks riik vaid üldrahvaliku organisatsioonina.²⁷ N. Hruštšov pooldas üldrahvaliku riigi ideed, kuid pidi laveerima. Paljud tema kaasvõitlejad (nagu ka Hiina kommunistid) ei tahtnud riigi osatähtsuse vähendamisest kuulda ja pidasid seda antileninlikuks revisjonismiks. NLKP XXII kongressil (ok-

toober 1961) kuulutati siiski üldrahvaliku riigi loomine välja. NLKP-st hakati kõnelema kui üldrahvalikust parteist.

Nõukogude intelligentsipoliitika klassipoliitiline (seisuslik) joon oli taotlus luua intelligentsi tööliste (*resp.* kolhoositaluraha) hulgast. Aastate kuldes oli üha raskem üliõpilaskandidaate kõrvale tõrjuda, viidates nende vanemate ekspluataatorlikule tegevusele. Pealegi oli eesmärk – intelligentsi arengu järjepidevuse katkestamine – suures osas juba saavutatud.²⁸

Saabus aeg intelligentsipoliitika olulise osa – kõrgkoolipoliitika – ajakohastamiseks. “Töölisnoore” mõiste mõtestati ümber sel viisil, et sellega võrdsustati Nõukogude armeest demobiliseerunud ja keskkooli järel mõnd aega töötanud noored. Vanemate tegevusala ei omanud enam nii suurt tähtsust, kui viimased ei kuulunud mõnda võimu erilise tähelepanu all olevasse rühma (näiteks vaimulikud). Demobiliseeritud või töökogemusega noored olid eelisseisundis. Seega vähendati rõhu asetamisest vanemate sotsiaalsele päritolule, mis oli sammuks edasi liberaliseerimise suunas. Ometi ilmnas siingi haritlaspoliitika kahepalgelisus. Otse keskkoolist tulnud suunati paljudes kõrgkoolides (või teaduskondades) 1. kursusel nn. tootvale tööle. Aastase sundtööga tuli lunastada pääs hariduse juurde. Soositi ka õppima suunamist töökollektiivide kaudu. Seda kõike võib võrrelda loodusrahvaste initsiatsioonikombega või meie ristimisega – teenistujate (haritlaste) hulgast pärit noor “kasteti” mõneks ajaks töökeskkonda, mille järel ta tunnustati kõlblikuks. 1959. aasta sügisel oli 25,3%, kaks aastat hiljem juba 40,2% Eesti kõrgkoolidesse vastu võetuid kaheaastane tööstaaž.²⁹

Loovharitlaste suureks võiduks oli, et kultuuri mõiste õnnestus ideoloogia mõistest mõnevõrra lahutada, kuigi tõelisest iseseisvusest

²⁷ A. V. Põžikov. Ot “diktaturō proletariata”, lk. 109.

²⁸ Nii oli 65% Eesti Teaduste Akadeemia teaduritest nooremad kui 40 aastat, 74% teaduritest oli teadus- ja teaduspedagoogilise töö staaži vähem kui 10 aastat, teaduskraadiga töötajatest oli ainult 9% saanud kraadi enne 1946. aastat, 70% aga aastail 1952–1956. G. Naan. Teaduse ülesanded ja arenguperspektiivid Nõukogude Eestis. – Eesti Kommunist 1958, nr. 1, lk. 49.

²⁹ EKP Keskkomitee aruanne Eestimaa Kommunistliku Partei XIII kongressile. – Eesti Kommunist 1961, nr. 10, lk. 18.

oli asi kaugel. Kultuuriloomingu stalinistlik ühetaolisus murenes.³⁰ Võimud suhtusid umbusklikult noortekultuuri uudetesse ilmingutesse, milles õigusega nähti kapitalistliku Lääne mõju. Ometi selgus, et kõike enam ei keelatud, teatud piirini lubati. Ja siis järgnesid katsed lubatu piire samm-sammult laiendada. Nõukogude kultuuriruumi hakkas tungima kiiri väljastpoolt. See andis tunnistust, et hegemooniline ideoloogia oli nüüd märgatavalt liigendatud, mis oli alternatiivse mõtte, mentaliteedi, tunnetuskultuuri tekkimise eelduseks.³¹ Ühiskonna ja kultuuri käsitlemisel laienes ala, kus erinevad arvamused olid vähemalt teataval määral lubatud ja valitsev ideoloogia pidi sellega kohanema. Muidugi jäi võimuideoloogiasse osa, tuum, mille suhtes mõttevahetus oli keelatud, millega mingil juhul ei tohtinud vastuollu minna, mida tuli võtta vaieldamatu ja igavese tõena. Selles osas elas Stalini pärand kõige kindlamalt edasi. Üks selliseid ideoloogilisi "talasid" oli näiteks seisukoht, et ei kunstiinimesed, teadlased ega muud haritlased tohi parteilise juhtimise printsiipi kahtluse alla panna. Ometi esines juba 1956. aastal sellestki piirist üleastumist.³²

Ametliku kultuuripoliitika ülesanne oli Nõukogude kultuuri koos hoida. Sellest seisukohast pidi eesti kultuur püsima impeeriumi kultuuri kontekstis. Ent sellegi näiliselt avarad piirid jäid otsivale vaimule kitsaks. Kirjanikud, kinematografistid jt. õppisid "tõde doseerima", julgesid kollektivismi kõrval kujutada ka isiksust ja rõhutada omaenese "mina", omandasid allteksti ja ridade vahelt mõistaandmise kunsti. Lähemalt on kunstirahva hulgas arenenud liikumisest ja selle taotlustest kirjutanud Olaf Kuuli oma monograafias.³³

Juba üsna väike võimalus arutleda ja

väljendada erinevaid seisukohti tõi paratamatult kaasa mitmete Stalini eluajal vastuvaieldamatult üheste käsusõnadena võetud mõistete muutumisi. Üks selliseid mõisteid oli "realism". Selgus, et see mõiste ei ole sugugi kindlalt piiritletud ning teadlased annavad sellele vägagi erineva sisu ja tähenduse. Väidetati koguni, et ühiskonnateaduste ajalugu ei tunne segasemat terminit kui "realism".³⁴ Loogiline järeldus oli, et kogu kirjandus- ja kunstirahvast ühtses kolonnis hoidval mõistel "sotsialistlik realism" on pude vundament. Viimane jäi endiselt obligatoorseks loomingu-meetodiks, kuid selle mõisteline sisu hakkas 1960. aastatel hajuma.³⁵

Iseloomulik oli, et järeleandmistele lisas partei vastukaaluks rõhutatud nõudlikkuse: väiklase eestkoste ja dogmatismi lõpetamisega peab kaasnema suurem isiklik, samuti kollektiivne vastutus; mõtlemise novaatorluse tunnustamisega kaasnegu kommunistlik veendumus, teadlikkus ja distsipliin; loominguiline individuaalsus pidi tingimata sisaldama politiseeritust, kommunistlikku võitlusvaimu. Väikerahva haritlastele oli aga seegi julgustav, samuti tunnistamine, et Stalini eluajal takistas kultuuri arengut muu hulgas "rahvuslik nihilism".³⁶

Ametlikus ideoloogias oli lööksõnaks "tagasi Lenini juurde!". Sellega kaasnes revolutsioonaaastate idealiseerimine ja romantiseerimine, mis stalinismist vabanemise meeololus omasidki teatavat edu, eriti nn. 1960. aastate põlvkonnale.³⁷

Paljud teadlased ja teoreetikukalduvustega kunstiinimesed hakkasid marksismi-leninismi õpetust vaatama uue, värskema pilguga: selle mõttevarast püüti leida niisugust, mida ametlik ideoloogia püüdis varjata, määras

³⁰ Novejšaja istorija otečestva. XX vek. Učebnik dlja vuzov. V dvux tomax. Tom 2. Pod. red. A. F. Kiseleva, Ė. M. Ščagina. Moskva, 1998, lk. 347.

³¹ R. Ruutsoo. Sotsiaalteaduste võimalused: demokraatia diskursus ja diskursiivne demokraatia, lk. 29.

³² R. Parve. Seisame vankumatult oma ideelistel positsioonidel. Kirjanike ülesandeist EKP X kongressi töö valgusel (Ettekanne ENSV Kirjanike Liidu üldkoosolekul 28. veebruaril 1958). – Looming 1958, nr. 4, lk. 566.

³³ O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, 168 lk.

³⁴ O. Kruus. Diskussioon realismi üle Moskvast. – Looming 1957, nr. 5, lk. 793.

³⁵ R. Veidemann. Kirjandus sotsiaalse sidususe tegurina. Eesti juhtum. – Võim & kultuur. Tartu, 2003, lk. 162.

³⁶ V. Raudsepp. Suure juubeli aastal. – Looming 1957, nr. 5, lk. 760.

³⁷ Novejšaja istorija otečestva. XX vek, lk. 349.

unustusele. Ning klassikute seni ignoreeritud mõttekäändudega katsuti paratamatult püsi-asupaigaks saanud marksistlik-leninlikku eluruumi inimlikumaks kujundada. Eeskujuga võis saada Lääne- ja Kesk-Euroopa marksistidelt. Uuriti noore Marxi töid, avastati ja kasutati seda Marxi, kes veel ei olnud marksist.³⁸ Jaan Undusk on õigesti märganud, et ajalookirjanuduses tugevnes tollal marksism n.-ö. altpoolt ja loovalt, mitte ülalt poolt ja käsukorras.³⁹ Ajajärgu tunnusooneks oli muu hulgas “rõõmus parteilisuus”, mille näiteks J. Unduski järgi oli Juhan Kahki tegevus ajaloopõllul. Juhan Smuul lõi võimsa romantilis-utoopilise kujundi: kodumaisest ahistusest pääsemiseks läheb kirjanik vanal laevalogul ookeanide avarustesse ja edasi Lõunamandri jääväljadele, kus leiab eest nõukogude inimeste õilsa töö- ja maailma avastamise riigi. Miski on aga pidevalt autori meeltes viltu. Alatasa puudu jääv pudel omandab sümboli tähenduse. Imetlus nõukogude inimese (= venelase), tema harituse ja teaduse vastu on valdav, samas ei häbene Smuul oma rahvust ja eesti keelt. Aga ometi tekib küsimus, kas midagi on viltu ja puudu Nõukogude Liidus? Kas loksuv laev, millelt alatasa lendab ookeani tühja veinitaarat ja muud rämps, on Nõukogudemaa sümbol? Tollases reisikirjelduste tulvas esile küündivat “Jäist raamatut” ootas üleliiduline kuulsus ja menu, autorit aga Lenini preemia. Muidugi esines küllalt ka lihtsameelsete igasugusest ketserlusest vaba “rõõmsat parteilistust”.

Partei juhtkonnale pani kasvav loomingulisus nii kunstis kui ka teoreetilise mõtte vallas lisakoormusi: kui marksismi-leninismi õpisunni rakendamine, nn. kodanliku natsionalismi mahasurumine ja tavaline tsenseerimine keelatud sõnu otsides oli lihtlabane ülesanne, siis ketserluse vastu võitlemine nõudis ideoloogialavuriteltki mõttepingutust ja sügavamaid teadmisi. Niisuguseid inimesi võis leida jällegi ainult intelligentsi hulgast.

Võimu ja ühiskonna teatav konsolideerumine väljendus ka eesti põrandaaluste noorteorganisatsioonide tegevuse vaibumises 1960. aastate algusest peale. Viimane poliitiline kohtuprotsess, kus nõukogudevastase tegevuse eest mõisteti vanglakaristus Eesti Rahvuslaste Liidu liikmetele, toimus 1962. aastal. Seejärel lakkas kohtulik arveteõiendamine aastateks ja alles kümnendi lõpul leidsid aset uued arreteerimised ja kohtuprotsessid.⁴⁰

Opositsioonimeeleolud ei olnud aga kadunud, vaid ainult taandunud. 1956. aasta lõpus, vähem kui aasta NLKP XX kongressist, näitas NLKP juhtkond Ungari rahva ülestõusu summutamisel taas oma tõelist palet. Sündmused Kesk-Euroopas avaldasid eesti intelligentsile kahesugust toimet: elati kaasa ja väljendati oma solidaarsust poolakate ja ungarlastega, mis võime väga ärritas ning intelligentsi ja NLKP ladviku suhteid teravdas. Peagi järgnes aga masendus, mis lootusetust tugevdas ning võimendas intelligentsis kohanemismeeleolusid. TRÜ-s, aga ka EPA-s, TPI-s jt. kõrgkoolides käärimine jätkus. See avaldus rea aastate jooksul muu hulgas nn. komsomoliopositsiooni näol. Olemuselt oli see reformaatorlik liikumine, millele avaldas mõju “inimnäolise sotsialismi” unistus ja Lääne-Euroopa kommunistlike parteide nn. eurokommunism. Küsimus oli süsteemi ajakohastamises, mitte likvideerimises. Uue ja õiglasema maailma rajamise idee innustas pärast Teist maailmasõda paljusid Euroopa noori haritlasi ja intellektuaale.⁴¹ 1950. aastate lõpu uues situatsioonis (mille arenguvõimet hindasid noored haritlased üle), avaldus Eric Hobsbawmi kirjeldatud mõtte- ja tundevool Eestiski. Vabama elu korraldamine näis siingi võimalikuna. Rahvuslik varjund ei puudunud, kuid eestluse põhiküsimus – omariikluse taastamine – nihkus mitteaktuaalsete unelmate valda. Oli neid, kelle meelest nii kallist hinda eneseteostuse võimaluse eest kehtivas süsteemis ei olnud õige maksta. A. Toynbee’st

³⁸ R. Veidemann. “Ilufilosoof” Stolovitši viljakas pensionipõlv. – Postimees, 23. juuli 2004.

³⁹ J. Undusk. Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses. – Võim & kultuur. Tartu, 2003, lk. 51.

⁴⁰ V. Niitsoo. Vastupanu 1955–1985. Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk. 55.

⁴¹ E. Hobsbawm. Äärmuste ajastu. Lühike 20. sajand 1914–1991. Varrak, 2002, lk. 434.

lähtudes võiks öelda, et heroodeslus arenes jõudsalt, kuid ega selootluski täielikult kadunud.⁴² Kõrgkoolide komsomoliopositsiooni nähtustes põimus võitlus võimu vastu võitlusega võimu eest. Eeskuju oli olemas: tähelepandavatele ametikohtadele EKP-s hakkas jõudma noori, kes olid kõrgkooli lõpetanud Eestis pärast sõda või isegi pärast Stalini surma (Vaino Väljas, Olaf-Knut Utt). Komsomolitarjerismi algust on paigutatud just sellesse aega.⁴³

Venemaalt oli eesti keelt vabalt valdavaid noori haritlasi 1950.–1960. aastatel juba peaaegu võimatu leida, sest Stalini puhastus ja assimilatsioon olid oma töö teinud. See andis väljavaateid kohalikele noortele eesti haritlastele, kuigi nende tõus juhtkonna tippude hulka oli problemaatiline. Ometi ilmnes 1950. aastate algusest alates, pärast eesti eliidi põhjalikku hävitamist ja selle järjepidevuse likvideerimist, eesti rahvusliku haritlaskonna mitmekülgne hoogne areng, mis ehk eriti muljetavaldav oli maal. 1960. aastatest muutus põllumajandus- ja tehniline intelligents Eesti maaühiskonna märkimisväärselt arvukaks, orgaaniliseks osaks. 1960. aastal töötas põllumajanduses ligi 7000 kõrgema ja keskeriharidusega asjatundjat.⁴⁴ See tähendas, et maal omandasid suurema kaalu noored kodueestlastest haritlased – ka kohalikes võimustruktuurides ning majandite juhtkonnas. Aleksander Kaelas nimetas “Vabas Eestlases” seda nähtust noorte – kolmanda generatsiooni – võimuletulekuks, esialgu rajoonides, mida võis märgata juba 1961. aastal, ning funktsionäärade koosseisu noorenemiseks.⁴⁵ Partei ei jätnud maale siirdunud suurt intellektuaalset jõudu omapead. Paralleelselt toimus selle allutamine kontrollile ja intensiivsem kasutamine partei

poliitilistel eesmärkidel. EKP X kongressil (1958) otsustati luua parteiorganisatsioonid kõigis kolhoosides ja sovhoosides ning XIII kongressil (1961) teatati otsuse täitmisest.

Eesti looduse kaitsmine seostus tuhandete inimeste meeles varjatult eestluse kaitsega. 1957. aastal võeti Eestis vastu looduskaitseadus, esimene omataoline NSV Liidus. 1966. aastal lubati asutada Eesti NSV Looduskaitse Selts ühiskondlik-teadusliku organisatsioonina, mis andis haritlastele ja õppivatele noortele uusi tegutsemisvõimalusi. 1950. aastate keskel elavnes ka kodu-uurimine.⁴⁶ Etnograafiamuseum taastas oma korrespondentide võrgu, mis 1950. aastate algul oli peaaegu täiesti lagunenud. Emakeele Selts sai võimaluse korraldada keelepäevi ja keelekonverentse. Looduse, ajaloomälestiste ja emakeele kaitse oli valdkond, mis ühendas intelligentsi erinevaid ringkondi vaimuerksa üldsusega ja sidus neid mingi mitteametliku, poolsalajase “ühiskondliku lepinguga”. Ses mõttes erines see valdkond laiemast isetegevusliikumisest. Aili Aarelaid on iseloomustanud kodu-uurimisgruppide liikumist ja looduskaitseliikumist tõeliselt kodanikualgatusel põhinevate organisatsioonidena. Nad erinesid teistest organisatsioonidest varjatud rahvusmeelsuse poolest, mis polnud siiski liiga radikaalne.⁴⁷ Intelligentsi vaba iseorganiseerumine aga välistati endiselt. Ka kodu-uurimis- ja looduskaitseliikumise puhul võis kõnelda vaid pseudo-isejuhtimisest ja nende keskorganitesse arvati esirea kommuniste (Gustav Naan, Joosep Saat, Edgar Tõnurist jt.). Mutrite lödvemaks laskmine ja intelligentsi laienev eksploateerimine, kontroll ja parteiline juhtimine seestpoolt – kõik see kulges samaaegselt ja läbipõimuvalt.

⁴² A. Toynbee. Uurimus ajaloost. Tallinn, 2003, lk. 666–679.

⁴³ Eesti haritlaskonna koostöö nõukogude võimuga. Sümpoosiumi stenogramm 18. maist 2000. – <http://www.s-keskus.arhiiv.ee/next.htm> (10. mai 2004).

⁴⁴ E. Tõnurist. Sotsialistliku suurmajapidamise silmapaistvad võidud. – Eesti Kommunist 1960, nr. 7, lk. 23.

⁴⁵ A. Kaelas. Viimaseaegsetest muudatustest Nõukogude Eestis. – Vaba Eesti tähistel. Valimik tsensuurivaba eesti mõttelugu aastaist 1948–64. Projektijuht: P. Tõnus. Koost. ja toim. H. Grabbi, I. Illiste ja V. Linnuste. Tallinn, 2000, lk. 78.

⁴⁶ Vt. V. Järv. Inimene ja kodu. Kodu-uurimise ajaloost Eestis. Tallinn, 1977, lk. 155.

⁴⁷ A. Aarelaid. Kodanikualgatus, seltsid ja tsiviilühiskond. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Koost. A. Aarelaid. Tallinn, 1996, lk. 35.

Noorte usk oma õigusse esitada enda tulevikunägemust demokraatlikumast, vabamast ja pluralistlikumast sotsialistlikust ühiskonnast sai külma duši osaliseks augustis 1968, mil Nõukogude Liidu, Saksa DV, Poola, Ungari ja Bulgaaria tankid lõpetasid nn. Praha kevade. Õppiva noorsoo ja intelligentsi keskel hakkasid üha enam tähelepanu võitma Nõukogude režiimi otsustavat muutmist nõudvad ideed.

Stalini järglased mõistsid, et jää sulatamine võib vallandada tulvavee, mis rabab neid endid jalust.⁴⁸ Seetõttu oli juhtkonna pidevaks probleemiks järeleandmiste limiteerimine, vaimse ruumi piiristamine. Pingelõdvustus, kooseksisteerimine ei tähendanud ideoloogilise võitluse nõrgenemist. See kõlas nagu parafrasas Stalini mõttest klassivõitluse tugevnemise kohta.

Üks intelligentsi kontrolli all hoidmise võimalusi, mida EKP laialt rakendas, oli haritlaste ulatuslikum suunamine ühiskondlikule ja, nagu juba öeldud, parteitööle. 1961. aastaks oli partei-allorganisatsioonide sekretäride hulgas 678 inseneri, tehnikut, põllumajandusspetsialisti, kooliõpetajat ja arsti – tunduvalt rohkem kui varem.⁴⁹ Ühing “Teadus” (asutamisest 1947. kuni 1963. aastani ENSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing) kujunes intelligentsi massiorganisatsiooniks, kuhu kuulus 7000 inimest.⁵⁰ Näiteks oli ühingu Räpina rajooni osakonnas 1956. aastal 56 lektorit, aasta hiljem juba ligi 200 (õpetajad, arstid, põllumajandusspetsialistid jt.). 1958. aastast korraldati lektorite päevi, mille üks eesmärk oli ka loengute kollektiivne retsenseerimine, s. o. järelevalve tugevdamine.⁵¹ “Teaduse” liikmeskonnas oli küll ka palju võrdlemisi passiivseid inimesi. NLKP Keskkomitee nõudis, et propagandatöös osaleks parteiline,

nõukogude, ametiühingu jm. juhtkond, et rakendataks kommuniste majandusspetsialistide, teadlaste, õpetajate, “teiste haritlaskonna esindajate ja hea ettevalmistusega tootmisesrindlaste” hulgast. Aktiivselt tuli propagandatöös rakendada ühiskonna-teadlasi.⁵² Parteisse tõmmati sellal arvukalt haritlasi. EKP KK VII pleenumil (6.–7. juuni 1961) teatas J. Käbin, et kommunistide osakaal haritlaskonnas on kasvamas ning küünib 23%-ni. Inseneritehniliste töötajate hulgas olevat parteilasi 25,6%, põllumajandusspetsialistide hulgas 27,8%, õpetajaskonnas – 17%, kirjandus- ja kunstitegelaste seas – 20,8%. Hõre olevat parteilaste kiht arstikonnas – 8% ja teadustöötajate hulgas – 11,4%.⁵³

1960. aastate algupoolel kirjutas Hellar Grabbi: “Partei on erinevatest inimestest koosnev organism. Kuigi käsud tulevad ülevalt alla, siis mõtted imuvad ka alt üles.” Ameerikast vaadates ei tundunud suur edenemine parteiladviku mõttelaadis küll tõenäoline, ent H. Grabbi meelest ei saanud seda tollal ka välistada kui täiesti võimatut.⁵⁴

Kui vaatepiiride avardamine ja julguse lisandumine, mis eriti loomingulistesse liitudesse kuulunute puhul jõudis paiguti väljakutsuva opositsioonilisuse piirimaile, oli selle ajajärgu intelligentsi elu õilistav ja ülendav külg, siis samavõrra edenes igapäevaelus haritlaste muutmine valitseva kliki jooksupoisteks ja teenriteks. Milles see seines? See hõlmas töövälisest osavõttu poliitilisest kasvatuses, kultuurielu organiseerimisest, majandusküsimuste lahendamisest, korra-kaitses (rahvamalev asutati 1961), ilmalike kombetalituste täitmisest ja ka elanikkonna üle teostatavast järelevalvest. See võis olla ka lihtsalt füüsiline töö koolimajade, kultuuri- ja

⁴⁸ E. Crankshaw. Khrushchev, lk. 224–225.

⁴⁹ J. Jakobson. Eestimaa Kommunistlik Partei aastail 1959–1961, lk. 56.

⁵⁰ Samas.

⁵¹ M. Kukk. Kuidas me organiseerime loengulist propagandat. – Eesti Kommunist 1959, nr. 5, lk. 58–59.

⁵² NLKP Keskkomitees. Propagandistide kaadri valiku ja ettevalmistamise parandamise abinõudest. – Eesti Kommunist 1961, nr. 6, lk. 41–44.

⁵³ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 38.

⁵⁴ H. Grabbi. Eesti rahva väljavaadetest maailmapoliitilise olukorra taustal. – Vaba Eesti tähistel. Valimik tsensuurivaba eesti mõttelugu aastaist 1948–64, lk. 138.

tervishoiuasutuste remontimisel ja ehitamisel. Ei saa aga eitada, et sellinegi areng mõjus paljudele inimestele toniseerivalt, sisendas turva- ja enese vajalikkuse tunnet. Need olid uued ajamärgid, mis ilmestasid “sula”-aegset haritlaspoliitikat stalinistliku hirmutamispoliitika ning vaenamisega võrreldes. Võim otsekui õppis intelligentsi oma huvides uut moodi kasutama ja ühtlasi intensiivsemalt ekspluateerima. Stalinistlik võõrustus vähenes, intelligentsi aktiivne hõlvamine laienes. EKP ja teiste juhtorganite ning intelligentsi suhetes toimus lisaks varasemate võitlusvahendite ja -meetodite revideerimisele muidki nihkeid. Stalini valitsemisaastail olid repressioonid suunatud peamiselt “vana” intelligentsi vastu, sest “sotsialistliku intelligentsi” kihistus oli alles üsna õhuke. Pealegi oli kogu haritlaskonna vastupanu üldiselt passiivne ja nõrk ning väljendus eeskätt enesesäilitamise püüdes. “Sula” aastail pidi võim seisma vastu pigem “uue” intelligentsi (eriti loovintelligentsi) püüdlustele, mida nimetati revisjonismiks, võitlusvaimu ja valvsuse langemiseks, väikekodanliku ja kommunistliku ideoloogia kooseksisteerimiseks, maailmavaate tähtsuse eitamiseks loomingulises töös, formalismiks, liberalismiks, modernismiks, dekadentsiks ja viimaks – traditsiooniliselt kodanlikuks natsionalismiks.⁵⁵ Leiti, et rahvusvabariigi tingimustes omandab igasugune ideoloogiline kõikumine paratamatult kodanlik-natsionalistliku vormi.⁵⁶ EKP KK VII pleenumil (juunis 1961) ütles J. Käbin, et vanema põlvkonna haritlased on juba oma enamuses kodanlikust ideoloogiast vabanenud.⁵⁷ Parteisse kuulumine ei olnud selgeks piiriks “õige liini” jälgijate ja “kõrvalekaldujate” vahel. N. Hruštšovi sõnul oli kirjanduses ja kunstis raske vahet teha parteilase ja parteitu vahel, sest parteitu kaitses tihtipeale

partei üritust suurima veenvuse ja kirega.⁵⁸ Mentaalse erinevuse kaotamine parteisse võetud ja parteitu haritlaskonna vahel oli üks haritlaspoliitika eesmärke, ka parteitu pidi veendunult, innuga võitlema NLKP otsuste elluviimise eest.

Eesti intelligentsile mõjus konsolideerivalt ja julgustavalt rahvamajandusnõukogude süsteemi sisseviimine 1957. aastal, millega vabariigi alluvusse anti valdav osa tööstusest ja ehitustegevusest ning milles nähti rahvusvabariikide õiguste teatavat suurendamist. Sellel uuel korraldusel ei olnud aga pikka iga: juba N. Hruštšov ja tema kaastöölised kõikusid kohalike võimuorganite pädevuse suurendamise ning retsentraliseerimise vahel, tehti mõõndusi, aga ka tühistati neid.

N. Hruštšovi kukutamise järel seati 1965. aastal majanduse juhtimine peagi valdavalt harukondlikule printsiibile.

1961. aastal võeti XXII kongressil vastu NLKP kolmas programm, mis oli kantud illusoorsest Nõukogude Liidu kiirarengu ideoloogiast.⁵⁹ Kuigi programmis esinesid endiselt vihjed Nõukogude Liidu rahvaste kultuuri edasisele õitsengule ja rahvuskeelte vabale arengule, andis sama dokument juhtnöörid rahvuserinevuste sihipäraseks taandamiseks. Rahvaste ühtesulamisel peeti endiselt oluliseks internatsionalistlikku kasvatustööd, kuid rõhutati ka vabariikide omavaheliste piiride tähtsuse kadumist. Kõneldi vajadusest tõmmata parteituid suuremal määral kaasa parteitööst osavõtule. Programm sai NLKP ja Nõukogude Liidu kõigi juhtorganite tegevuse aluseks; ta sobis sellisena ka L. Brežnevi stagnatsioonialjal ning selle põhjal teostati tsentraliseerimis- ja venestamispoliitikat veerandsajandi jooksul (programmi uus redaktsioon võeti vastu alles 1986. aastal XXVII kongressil). Rahvuskü-

⁵⁵ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 18.

⁵⁶ J. Jakobson. Mõningaid propagandatöö küsimusi, lk. 9.

⁵⁷ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 32.

⁵⁸ N. S. Hruštšov. Uutele saavutustele kirjanduses ja kunstis (Lühike kokkuvõte kõnedest kohtumisel Nõukogude haritlaskonna esindajatega 17. juulil 1960 ja Vene VFSV kirjanike ja heliloojate auks korraldatud vastuvõttudel). – Eesti Kommunist 1961, nr. 6, lk. 10.

⁵⁹ Parteiharidussüsteemi õppekursus “Rahvusprotsesside ja rahvussuhete arengu probleemid”. U. Sõgel. 2. teema: NLKP rahvuspoliitika teoreetilis-praktilisi põhijooni. Tallinn, 1988, lk. 28.

simustes lubati teoreetilist mõttevahetust, diskussiooni, mis muidugi sai toimuda vaid teatud piirides.⁶⁰

1954. aastal toimus teine üleliiduline kirjanike kongress (esimene – 1934), mille resolutsioonis kinnitati, et rahvusvaheline olukord nõuab tihedaimat ühtsust eesrindlike kultuurimeistrite vahel rahvastevahelise rahu, sõpruse ja üksteisemõistmise nimel. Kirjanike Liidu juhatust kohustati kaasa aitama kõigi maade parimate tänapäeva kirjanike teoste ulatuslikule tõlkimisele Nõukogude Liidu rahvaste keeltesse.⁶¹ Ehkki siin peeti silmas tõlkimist sõna tavapärases tähenduses, s. t. võõrkeelsete tekstide avaldamist omas keeles, võib juba märgata poststalinistliku kultuurilise muutuse üldisemaid tunnusoone: defensiivne ja isolatsionalistlik totalitarism oli hakanud välja arendama gigantomaanliku totalitarismi jooni. NLKP otsustas luua kodanlikule kultuurile alternatiivse kultuuri, tõlkides (siin juba piltlikult väljendudes) maailma kultuuri arengu kiiresti ka nõukogulikkude “keelde”.⁶² Selle tulemuseks oli, et piiritagust informatsiooni jõudis ühel või teisel teel varasemast oluliselt rohkem ka teadus- ja kunstiharitlaste laiemate ringkondadeni, mitte ainult partei usaldusaluste kätte.

Tauniti demokraatia printsiibi asendamist administreerimisega Kirjanike Liidu töös, juhtimise kollegiaalsuse, loomingulise diskussiooni, seltsimeheliku veenmise puudumist.⁶³ Partei nõudis 1954. aastal traditsioonilist võitlust “natsionalismi, kosmopolitismi ning muude kodanliku ideoloogia avalduste retsiidivide vastu, katsete vastu tõugata kirjandus väikekodanluse ja dekadentsi sohu”.⁶⁴

Pikemas artiklis väljendas J. Käbin 1955. aastal oma nägemust eesti kultuurist.⁶⁵ Kohaliku parteijuhhi meelest olid eesti kultuuris ka-

pitalismi igandid tugevamad kui paljude teiste vabariikide kultuuris. Puudustele, millest osa oli mineviku pärand, osa aga tulenes vähesest tööst intelligentsiga, vastandati saavutused. Puuduste loetelu osutus pikemaks: jätkuvalt on aktuaalne võitlus natsionalismi ja kosmopolitismi vastu; kirjanduses on kahju toonud konfliktituse teooria ja tüüpilise ebaõige mõistmine; Kirjanike Liit töötab noortega halvasti; satiiris ja kriitikas jääb puudu parteilisusest; Kunstnike Liidu juhatuses istuvad vanad formalistid, seetõttu kunstnikud ei leia õiget teed, kirjanikel ja heliloojatel õnnestus see kiiremini jne. Kiiduväärseks peeti, et Nõukogude Eesti kirjandus on õitsele puhkenud; eestlased taotlevad lähenemist vene kultuurile; heliloojad kasutavad rahvuslikke motiive, järgivad vene klassikute eeskujuga ja on kirjutanud häid marsilaule; suurem osa kunstnikke püüab omandada sotsialistliku realismi meetodit. Kuid ikkagi ei suuda uue ja positiivse vaip kogu negatiivset ja igandlikku katta. Seepärast peab partei koos loominguliste töötajatega jätkuvalt paljastama formalismi, individuaalne loominguline töö tuleb enne avalikkuse ette toomist allutada kollektiivsele kontrollile ja kriitikale (arutelud), kirjastused peavad vastutama oma toodangu suuna ja kvaliteedi eest, samuti tuleb tõsta autorite vastutust.

Nii rõhutas J. Käbin parteiliselt juhitud kollektiivse kontrolli ja vastutuse vajadust kunstiloomingu vallas, samuti autorite enesekontrolli ja enesetsensuuri kasvatamist. Need olid päevakohased vahendid NLKP põhiliselt vanade ja püsivate eesmärkide saavutamiseks. Kirjanike III kongressil (mais 1959) kõneles ka N. Hruštšov, et loomingu kontrollimisel ja ebasobivate teoste trükkimise keelamisel peavad kirjanikud ise osalema: neid küsimusi

⁶⁰ Vt. näiteks ajakiri: Voprosõ Istorii 1955, nr. 7; 1956 nr. 5, 7, 8, 12.

⁶¹ Teise üleliidulise nõukogude kirjanike kongressi resolutsioon A. Tihhonovi aruande põhjal. – Looming 1955, nr. 1, lk. 75.

⁶² R. Ruutsoo. Sotsiaalteaduste võimalused, lk. 43.

⁶³ Teise üleliidulise nõukogude kirjanike kongressi resolutsioon A. Surkovi aruande põhjal. – Looming 1955, nr. 1, lk. 73.

⁶⁴ NLKP Keskkomitee läkitus nõukogude kirjanike teisele üleliidulisele kongressile. – Looming 1955, nr. 1, lk. 6.

⁶⁵ J. Käbin. Võitluses sotsialistliku kultuuri arengu eest. – Eesti Kommunist 1955, nr. 2, lk. 17–29.

ei maksa valitsuse õlgadele veeretada, vaid need tuleb ise lahendada. Loomeinimeste sageli enesekaitseks esitatud väite, et uut otsides inimene paratamatult ka eksib, lükkas parteijuht tagasi: kirjanikul ei ole õigust vigu teha, ei tohi kirjutada halvasti, kuid eelkõige ei tohi kirjutada valesti.⁶⁶

Teaduse küsimustes oli J. Käbin konkreetsem: eesmärk on saavutada teadustöö tihe side praktikaga, kiiresti juurutada uurimistulemused rahvamajandusse.⁶⁷ Anti mõista, mida ei tohi uurida. Näiteks olevat puudunud aktuaalsus ja igasugune teaduslik väärtus teemal “Kloostrite arhitektuur XII–XIII sajandil”. Ka loodusteadusi seostati endiselt võitlusega kodanliku ideoloogia vastu. Nii ei olevat bioloogias üle saadud idealistlikest “mendelismi-morganismi retsiidiividest”.⁶⁸ Eriti tähtsaks pidas kohalik parteijuht, et EKP KK on hästi tundma õppinud Eesti ajaloolaste kaadrit.

Sotsialismilt kommunismile ülemineku perioodi kultuuriline arenemine kuulutati NLKP programmis (1961) kultuurirevolutsiooni lõppetapiks.⁶⁹

Rõhutati, et tõeliselt rahvuslik kultuur on alati internatsionaalne, sest see kannab üldinimlikku. Rahvuslik ja internatsionaalne on orgaanilises seoses.⁷⁰ Järeldati, et ka eesti rahvuskultuuris peab tugevnema internatsionalistlik alus.⁷¹

Stalinism oli talunud vabariikide põhirahvuste mõningaid etnilisi tunnuseid, näiteks keelt paratamatusena, ornamentikat kui rahvalikkuse väljendust. Rein Taagepera järgi aktsepteeriti hiljem kultuurirahvuslust laialdaselt.⁷² Kultuurimaastikult kõrvaldatigi

osa tõkkepuid, kuid see ei tähendanud veel liikumis- ja loominguvabadust. Ametlikult taunitud administreerimine ei kadunud kuhugi, tsensuur tegutses edasi. Kaotati küll rajoonitsensurid ja rajoonilehe tsensuriks sai selle toimetaja ise. Glavlit jälgis neid lehti järeלטensuuri korras. Püüti lähendada tsensurit ja toimetajat, taotleti isiklikku kontakti nende vahel. Kokkuvõttes tsensuuri tööpõld laienes.⁷³ Kunstiharitlastel ja humanitaarteadlastel tuli taluda endiselt ranget piiramist ja järelevalvet, kulutada palju energiat eneseõigustamisele, põhjendamisele, sageli viljatutele võitlustele skolastika ja nõmedusega.

Eesti rahvuskirjandust salliti Stalini viimastel aastatel väga valikuliselt, hinnati klassivõitluse kujutamist ja saksavastast paatost. 1954.–1955. aastast algas diskussioon eesti kultuuripärandi üle, mis erilise ühiskondliku mõju omandas 1956. aastal ajalehe Sirp ja Vasar veergudel.⁷⁴ Iseseisvusaegse kultuuri taasavastamine ja taasväärtustamine haaras laiu intelligentsi ja õppiva noorsoo kihte. EKP seisis aga iseseisvusaegse ühtse rahvuskultuuri idee vastu.

Loomeinimesed olid vastasseisus parteiga aktiivsed, isegi rünnakuvalmis. Kui Kirjanike Liidu juhatusel ja EKP KK-l tekkisid lahk-arvamused romaanivõitluse žürii otsuse puhul, viis Kirjanike Liit oma seisukoha laia auditooriumi ette. See oli varasematel aastatel mõeldamatu avalikkuse kaasamine vaimu ja võimu konfliktis. G. Naani järgi toetab avalikkus sel juhul alati nõrgemat, antud korral seega Kirjanike Liitu. EKP KK VII pleenumil (juuni 1961) naelutas J. Käbin selle eest Kirjanike Liidu juhatuse häbiposti.⁷⁵

⁶⁶ Rahva teenimine on nõukogude kirjanike kõrge kutsumus. Seltsimees N. S. Hruštšovi kõne kirjanike III kongressil 22. mail 1959. – Looming 1959, nr. 6, lk. 820–821.

⁶⁷ J. Käbin. Võitluses sotsialistliku kultuuri arengu eest, lk. 24.

⁶⁸ Samas, lk. 24–25.

⁶⁹ Filosoofia leksikon. Tallinn, 1965, lk. 220.

⁷⁰ Samas, lk. 350.

⁷¹ J. Jakobson. Eestimaa Kommunistlik Partei aastail 1959–1961, lk. 52.

⁷² R. Taagepera. Nationalism, Collaborationism and New-Leftism. – A Case Study of a Soviet Republic. The Estonian SSR. Edited by Tõnu Parming and Elmar Järvesoo. Westview Press. Boulder, Colorado, 1978, lk. 77.

⁷³ K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996, lk. 236.

⁷⁴ Vt. lähemalt: O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, lk. 74–81.

⁷⁵ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 54.

Vaimset elavnemist pidurdati tugevasti. Juba jaanuaris 1958 esitas EKP X kongress nõude: tugevdada kõigiti võitlust kodanliku ideoloogia ja selle igasuguste avaldumisvormide vastu. Taas aktualiseerus ideoloogiavallas intelligentsi “kasvatamise” teema. Neid tendentse on nimetatud ka “katseks taaselustada kamandamist suhtlemisel loominguliste töötajatega”.⁷⁶ N. Hruštšovi valitsemisaja lõpul kinnitas vene keskajakiri Kommunist, et loomingulised töötajad asuvad tänapäeval kommunistliku ja kodanliku ideoloogia vahelise terava, leppimatu võitluse eesliinil, mistõttu “mõned poliitiliselt ebaküpsed kirjanikud ja kunstnikud läksid kodanliku Lääne poolt heidetud mürgitatud õnge otsa”.⁷⁷ Mõneti meenutas see 1949.–1951. aasta intelligentsivastast sõjahüüet. Ring oli taas kord sulgunud, ehkki mitte samal tasemel. Aga mõte, et intelligents seostub vaenuliku Läänega, oli igatahes endiselt sees.

1961. aastal andis Moskva keskkomitee EKP-le üksikasjalikke juhtnõore tööks intelligentsiga. “Ebatervetest tendentsidest” vabanemist kavandati EKP KK VII pleenumil 1961. aasta juunis ja järgnevalt madalamatel tasanditel: rajooni- ja linnakomiteede pleenumitest allorganisatsioonide koosolekute ni.⁷⁸ Korraldati loominguliste töötajate ja parteiaktiivi vabariiklik nõupidamine, kutsuti kokku teatriinimesed, kirjanikud, juulis 1961 leidis aset haridustöötajate ja parteiaktiivi vabariiklik nõupidamine, kus arutati õpetajate ideelist kasvatamist. Sügisel organiseeriti muusikainimeste, noorte kunstnike ja kirjani- ke nõupidamised.⁷⁹

Analüüsimist väärrib partei keelekasutus, mis stalinlikust partei lühikursuse stiilist erineb, kuid säilitab palju olemuslikku. Stalini laadis vägivaldla glorifitseerimist avalikel foorumitel

üldiselt ei kohta. N. Hruštšov võttis aga isikli- kult aeg-ajalt kirjanikud ja kunstnikud kitsamas ringis käsile ning korraldas skandaalseid stsee- ne kunstinäitusel või kohtumisel. 1957. aasta kevadel süüdistas ta opositsioonilisi ungari kir- janikke ülestõusu õhutamises. Ungari valitsusel ei jätkunud resoluutsust nende õigeaegseks likvideerimiseks. Temal, Hruštšovil, aga käsi ei väriseks.⁸⁰

J. Käbini keel VII pleenumil oli üldiselt enesevalitsuse kontrolli all, kuid tunda oli vaevaga tagasi hoitud ärritust, mis võis olla ka kavatsuslik. Iseloomulik oli, et tegelikult partei poolt väga kardetavaks peetud asjadest räägiti pehmentatult: need on “vead”, “teatud kõrvalekaldumised” jne. Samas manati esile mõõdaniku drastilised abinõud, mis aga heideti kõrvale. J. Käbin väitis loomeharitlaste kohta: “me ei taha tappa inimest, me tahame teda päästa”. Päästmise motiiv on korduv. Partei peab võitlust inimese eest: “Me võitleme ja valusalt kisume kõrvast, keda vaja ja tõmbame ta ... kuristikust eemale.” Sellise piltliku väljen- duse oli Käbin võtnud otse N. Hruštšovi suust (olukorras, kus viimane suutis end valitseda ega tarvitanud “välku ja müristamist”).⁸¹ Mõ- ningaid noorkirjanikke nimetas Käbin “kirjan- duslikeks lõngusteks” (“stiljagi”).⁸² Sõnum oli, et meie toetame, abistame ja päästame, kuid ühtlasi vihjati: ees on kuristik. Vägivald, terror jäeti siiski hoiatusena õhku. Eduard Einmann rõhutas, et ei saa kõnelda “kultuuri levikust” üldiselt, NSV Liidus on vaid “kultuuritöö”, s. o. sihipärane ja valiv tegevus.⁸³

Juba 1954. aastal kritiseeriti senist partei haridustöö korraldust: olevat rikutud ja riku- tavat paiguti veelgi vabatahtlikkuse printsii- pi. Nõuti poliitõppe muutmist huvitavamaks ja efektiivsemaks, ka selles osas, mis oli suunatud haritlastele. Mõisteti, et haritlased

⁷⁶ V. A. Kumanev. Sud bõ sovetsoj intelligencii (30-e godõ). – Istorija SSSR. 1990, nr. 1, lk. 37.

⁷⁷ A. Golota, B. Koroljov. Nõukogude haritlaskond kommunismi laiahaardelise ehitamise perioodil. (Ajakirjast “Kommunist” nr. 10, 1963). – Eesti Kommunist 1963, nr. 8, lk. 17.

⁷⁸ J. Jakobson. Eestimaa Kommunistlik Partei, lk. 54; vt. ka ERAF, f. 1, nim. 198, s. 55, l. 9–24.

⁷⁹ Samas, lk. 55.

⁸⁰ E. Crankshaw. Khrushchev, lk. 254.

⁸¹ N. S. Hruštšov. Uutele saavutustele kirjanduses ja kunstis, lk. 1.

⁸² ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 153.

⁸³ Samas, l. 102.

vajavad tippspetsialistide loenguid, hakati korraldama intelligentsi teoreetilisi seminare. Vaimu nüristavast propagandatööst kästi välja juurida “bürokraatlikud moonutused”, “dogmatism ja tähenärimine”, marksismileninismi vulgariseerimine ja “talmudistlik” lähenemine teooriaküsimustele.⁸⁴ Peagi pärast Stalini surma ilmnes, et poliitkoolides ja -ringides käijate arv vähenes tunduvalt ja seda peamiselt “parteitu aktiivi ja intelligentsi” arvel.⁸⁵ Paljud teatasid, et nad lähevad üle “iseõppimisele”, mis tegelikult tähendas pealesunnitud ideoloogiakandami kõrvaleheitmist. Loomulikult võeti siis üles küsimus kontrolli tugevdamisest iseõppijate üle. Ohtralt asutati konkreetse ökonomika ning jooksva poliitika ringe. Selles nähti haritlaste taotlust vältida poliitkooli ja NLKP ajaloo tuupimist. Kuigi haritlased võisid subjektiivselt tajuda kergendust, ängistuse ja hirmu hajumist, jätkus intelligentsi sissepiiramine endiselt. Selles vähenes julgeoleku, muu sunniaparaadi ja kaadriosakonna repressiivne roll, tühiku arvel laiendas aga partei oma tegevusvälja.

1961. aastal intensiivistas EKP märgatavalt tööd intelligentsiga, mida iseloomustati kui “intelligentsi osatähtsuse suurendamist”. Samas oli see järjekordne aktsioon intelligentsi ekspluateerimise tõhustamiseks. Partei püüdis nüüd võimalust mööda vältida stalinistliku vägivalda kasutamist, seevastu aga oma kasvava liikmeskonna ja allorganisatsioonide tiheneva võrgustiku abil luua petlikku muljet intelligentsi koostöövalmidusest ja isejuhtimisest.

J. Kábini andmeil (kõne EKP KK VII pleenumil juunis 1961) oli Eestis viimase viie aasta jooksul parteisse võetud vaid 43 tea-

dustöötajat.⁸⁶ J. Kábin pidas sellist olukorda lubamatuks, ühtlasi hoiatas, et ei hakataks haritlasi kampaania korras parteisse värbama – see oleks läbikukkumine (“proval”).⁸⁷ Parteisse tulevat võtta need haritlased, kes on ühiskondliku töö juba täiesti omaks võtnud, sellega liitunud. Nii rõhutas J. Kábin taas intelligentsi rakendamist partei eesmärkide elluviimisel. Siin silma paistnud tuli värvata parteisse. Ühiskondlik aktiivsus oli primaarne, professionaalne tase sekundaarne. “Teadustöötaja, kes kardab ühiskondlikku tööd, on väikekodanlane,” ütles Kábin.⁸⁸ Partei pideva mureliku pilgu all oli propagandistide kaader. EKP XIII kongressil (1961) võis J. Kábin ette kanda, et 62% propagandistidest on kõrgema või lõpetamata kõrgema haridusega ja 28% keskharidusega.⁸⁹ 1955. aasta sügisel oli kõrgharidusega propagandiste vaid 20%, lõpetamata kõrgharidusega 24%. 1964. aastal teatas Eesti Kommunisti juhtkiri, et propagandatöösse on tõmmatud üle 2300 inseneri ja tehniku, 760 agronoomi ja zootehnikut, 1300 õppejõudu.⁹⁰ 1962. aastal asutati TRÜ ühiskondlike erialade teaduskond, kus sai õppida rohkem kui 20 eriala. TRÜ oli üks sellise liikumise algatajaid NSV Liidus.⁹¹

1959. aastal lubas Moskva sisse seada mittekoosseisuliste instruktorite ametikohad. Seda tehti ka EKP-s.⁹² Näiteks rajoonikomiteede koosseisulist töötajaskonda tugevdati mittekoosseisuliste instruktoritega. Nendeks olid erinevate alade spetsialistid, paljud kõrgema haridusega. Nii sai partei elukutseline tuumik end paremini kursis hoida kõigega, mis toimus asutustes, organisatsioonides ja ettevõtetes. See oli osa partei penetratsioonipoliitikast, mis võimaldas enneta või varakult avastada etteantud

⁸⁴ Kõrgemale parteiehitustöö tase. (Juhtkiri). – Eesti Kommunist 1954, nr. 8, lk. 1–2, 5.

⁸⁵ Samas, lk. 7.

⁸⁶ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 38.

⁸⁷ Samas, l. 151.

⁸⁸ Samas.

⁸⁹ EKP Keskkomitee aruanne Eestimaa Kommunistliku Partei XIII kongressile. – Eesti Kommunist 1961, nr. 10, lk. 19.

⁹⁰ Propagandist on keskne kuju parteiharidustöös. – Eesti Kommunist 1964, nr. 11, lk. 1.

⁹¹ M. Pesti. Noorte õpetamine ja kasvatamine olgu ühtne protsess. – Eesti Kommunist 1963, nr. 9, lk. 12.

⁹² J. Jakobson. Eestimaa Kommunistlik Partei, lk. 62.

kursist kõrvalekaldumisi. Ei ole kahtlust, et abinõu pidas silmas eeskätt intelligentsi: tootmisettevõtete juhtkonda ja nn. ideoloogiliste asutuste (sh. haridusasutused) töötajaid. Sama taotles uus töövorm, mis seisnes selles, et ettevõtted ja asutused kontrollisid üksteist vastastikku. “Ühiskondlikul alusel” rakendati spetsialiste ka kohalike nõukogude juurde tööle. Nõukogude alalised komisjonid ümbritsesid end “ühiskondliku aktiiviga”. Sama tegid täitevkomiteed, luues ühiskondlikke osakondi, inspektsioone, komisjone. Ajakirjanduses, raadios ja televisioonis hakati kujundama ühiskondlikel alustel töötavaid osakondi, nõukogusid ja kolleegiume. 1961. aasta sügisel oli neisse haaratud üle 1300 inimese.⁹³ Väliselt vormilt vastas selline tegevus ideoloogia juhtteesile proletariaadi diktatuuri asendumisest üldrahvaliku riigiga. Kuid sigitades hulgaliselt ühiskondlikke juhtimisstruktuure, jäeti need ilma peamisest – reaalsest otsustamisõigusest.⁹⁴

Haritlaste intensiivistuvat kaasatõmbamist propaganda- ja ideoloogiatöös, nende kui spetsialistide kasvavat ekspluateerimist ühiskondlikus korras tasu maksmata, omavahelise jälgimise ja kontrolli juurutamist võiks kujundlikult nimetada haritlaste teoorjuslikuks abiteoks. Kõike seda oli ühel või teisel määral esinenud ka Stalini ajal, mil niisugused nähtused kahvatusid pretседenditu tõelise orjatöö kõrval. Järgnevalt tähtsustus pehmem sunnipoliitika juba tänu repressiivsuse taandumisele. Laialt levis vabameelne mõte intelligentsist kui enim ekspluateeritavast ühiskonnakihist.⁹⁵ Koolijuhtide ja õpetajate tööd pingestas tugevasti tootmisõpetuse (polütehnilise tööõpetuse) juurutamine 1959.

aastast. Õpetajate meelest tõi see kaasa õpilaste ülekoormuse ja õppeedukuse probleemeid. Haridusjuhid väitsid, et süüdi on õpetajad ise, sest osa neist ei kasuta aktiivseid õppevorme ja -meetodeid. Õpetajate pingutusi noorte kasvatamisel tunnustati, kuid leiti, et sel on “sageli valgustuslik iseloom” ja kommunistlik kasvatustöö asendatakse “pealiskaudse kultuuritsemisega”.⁹⁶ Võimudel oli pinnuks silmas ka üliõpilaste “kultuuritsemine”, mille all mõeldi huvitumist nii omariikluseaegsest rahvuskultuurist kui ka kaasaegsest Lääne kultuurist. Iseseisvalt arenevat vaimset elu püüti pärssida nii kõrg- kui ka keskkoolis. Kuid uuel “praktiliste meeste ajajärgul” (M. Djilase väljend) realiseeriti keeldu mõnikord lubamise kaudu. Nii näiteks lubati alates 1950. aastate lõpupoolest kindla kontrolli all taas avaldada keskkoolide õpilasalmanahhe.

Järgnevalt mõned näited kahe suure haritlasrühma, pedagoogide ja inseneride puhul rakendatud sisekontrolli ja mittemateriaalse sunni kohta.

1952. aasta alguseks oli õpetajate hulgas kommuniste 482. See arv ei suurenenud Stalini surma järel kuigi intensiivselt. Õpetajaskonna kontrollimiseks, politiseerimiseks ja tagantsundimiseks suurendati õpetajate-kommunistide osakaalu. Kui 1959. aasta algul oli koolides 126 partei-allorganisatsiooni 1354 kommunistiga, siis 1961. aasta keskpaiku oli allorganisatsioonide 209, liikmeid neis 2295.⁹⁷ Parteilastest õpetajad külastasid teiste õpetajate tunde ja viibisid klassivälistel üritustel. Kokkuvõtteid nähtust tegid nad lahtistel parteikoosolekutel.⁹⁸ “Koolide parteiorganisatsioonid peavad võitlema selle eest, et noori ei kasvataks apoliitilised inimesed,” sõnastas Vaino Väljas

⁹³ EKP Keskkomitee aruanne Eestimaa Kommunistliku Partei XIII kongressile. – Eesti Kommunist 1961, nr. 10, lk. 20.

⁹⁴ L. Onikov. KPSS: anatomija raspada. Vzgljad iznutri apparata. Moskva, 1996, lk. 44.

⁹⁵ G. Naan. Võim ja vaim. Bürokratia ja intelligents tänapäeva kodanlikus ühiskonnas. – Looming 1969, nr. 12, lk. 1858.

⁹⁶ Kasvatada ja õpetada noori kommunistmehitajaid. – Eesti Kommunist 1961, nr. 9, lk. 3–4. (Juhtkiri).

⁹⁷ Kommunistiüheskaja Partija Õestonii, lk. 176–177.

⁹⁸ S. Sovetnikov. Tundide parteilisusest. – Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Artiklite kogumik. Koost. G. Sarri. Tallinn, 1963, lk. 113.

⁹⁹ V. Väljas. Õppe-kasvatustööst ja selle parandamisest Tallinna üldhariduslikes koolides NLKP XXII kongressi otsuste valgusel. – Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Artiklite kogumik. Koost. G. Sarri. Tallinn, 1963, lk. 46.

kommunistide ülesanded.⁹⁹ Veidi rohkem kui kahe aasta jooksul (1959. aasta septembrist 1962. aasta jaanuarini) vahetus Tallinna koolides 16 direktorit, mis samuti annab tunnistust “tööst kaadritega”. V. Väljase hinnangul olid 1960. aastate algul partei allorganisatsioonid Tallinna koolides enamasti väikesearvulised ega omanud küllaldast mõju ja autoriteeti. Tööd parteitute õpetajatega pidas ta halvasti korraldatuks.¹⁰⁰

Parteilaste protsent, nagu eelpool öeldud, ei olnud õpetajaskonnas silmatorkavalt suur. See-eest ei antud pedagoogidele armu poliitõppes: parteiharidussüsteemis õppis 1961. aastal 9500 õpetajat (sh. 1500 väljaspool vabariiki).¹⁰¹ Üldhariduskoolides oli 1960. aasta sügisel 11 600 õpetajat.¹⁰²

1950. aastate teisel – 1960. aastate esimesel poolel oli insenerkonna kasv eriti kiire: 1955. aastal töötas Eesti rahvamajanduses 2800 inseneri, 1965. aastal – 9100 (1975. aastal 20 300).¹⁰³ Sidumaks tehnilist intelligenti tugevamalt parteikomitee tuumikuga, asutati 1959. aastal Tallinna Kalinini rajoonikomitee juures nõuandva organina tehnikanõukogu, kuhu alguses kuulusid peamiselt ettevõtete peainsenerid ja peatehnoloogid. Hiljem võeti juurde insenere, mõned tehnikud ja isegi töölised. 1962. aastal oli kolmekümne-liikmelises nõukogus 27 kommunisti.¹⁰⁴

1950. aastate lõpul tuli Uraali piirkonnast algatus: insenerid hakkasid ratsionaliseerijaid abistama ühiskondlikus korras, milleks loodi ühiskondlikud konstrueerimisbürood. Eestis oli Kohtla-Järve Lenini-nimeline Põlevkivitöötlemise Kombinaat esimesi ettevõtteid, kus juba 1960. aastal asutati vastav büroo tõm-

bamaks töölisi kaasa tehniliste probleemide lahendamisele. Tekkis ka teine koostöö vorm – loomingulised grupid.¹⁰⁵ Peagi tegutses kombinaadis kaksteist ühiskondlikku konstrueerimisbürood ja loomingulist gruppi 135 töölise ja insener-tehnilise töötaja osavõtul. Kui vaba-tahtlikke kaasalööjaid jäi väheseks, rakendati sunni. Ühiskondlike büroode liikmeid sunniti täitma ülesandeid, mis kuulusid koosseisuliste konstruktorite otseste tööülesannete hulka.¹⁰⁶ Vaimse ja füüsilise töö lähendamise ning kommunistliku töö propaganda käigus kutsuti inseneride hulgas esile veel üks liikumine, mis seisnes tööliste väljaõpetamise tasust loobumises. 1958. aastal juurutati “liikumine kommunistliku töö nime saamiseks”. Muu hulgas nägi see ette, et insener-tehnilistel töötajatel kujuneb seesmiseks vajaduseks madalama kvalifikatsiooniga kaastöötajate õpetamine ilma vastava tasuta.¹⁰⁷ Ka ratsionaliseerimistegevus kuulus planeerimise alla. Ülevalt poolt öeldi, kui palju tuleb ettepanekuid esitada ja kui suur peab olema ökonomia.¹⁰⁸ Loomulikult raisati sellega inseneri aega, pikendati tööpäeva ilma vastava hüvitusega. Tegelik kasu sellisest “loomingulisest tööst” oli sageli küsitav. Inseneride inertsus “kommunistliku töö liikumise” kampania suhtes oli parteis alatasa kõne all.¹⁰⁹

Tippharitlaste opositsioonist ideoloogilise surve vastu teame üsna palju. Sellest, kuidas reaharitlased reageerisid vaimse töö tasustamise ebaõiglusele ja pealesunnitud “ühiskondliku töö” kasvavale koormusele, on vähem kirjutatud. Vastupanu oli ilmselt peamiselt passiivne. Selle levinud väljenduseks oli haritlaste suur liikuvus, õpitud ameti sagedas hülgamine, noorte spetsialistide püüd

¹⁰⁰ V. Väljas. Õppe-kasvatustööst ja selle parandamisest Tallinna üldhariduslikes koolides, lk. 52.

¹⁰¹ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 2563, l. 147.

¹⁰² Narodnoe hozjajstvo Ëstonskoj SSR v 1971 godu. Statističeskij ežegodnik. Tallinn, 1972, lk. 306.

¹⁰³ Eesti NSV rahvamajandus. Statistiline kogumik. Tallinn, 1957, lk. 178, 179; Narodnoe hozjajstvo Ëstonskoj SSR v 1971 godu. Statističeskij ežegodnik, lk. 247; Eesti NSV rahvamajandus 1983. aastal. Statistiline aasta-raamat. Tallinn, 1984, lk. 150.

¹⁰⁴ V. Konstantinov. Partei rajoonikomitee tehnikanõukogu. – Eesti Kommunist 1962, nr. 2, lk. 81.

¹⁰⁵ A. Schmidt. Tehnilise intelligenti ja tööliste loominguline koostöö. – Eesti Kommunist 1962, nr. 10, lk. 34–35.

¹⁰⁶ Samas, lk. 36–37.

¹⁰⁷ A. Schmidt. Tänapäeva võimas liikumine. – Eesti Kommunist 1963, nr. 11, lk. 21.

¹⁰⁸ J. Tomberg. Inseneri elutöö Eesti põlevkivitööstuses. Tallinn, 2002, lk. 113.

¹⁰⁹ Kuidas kasutatakse spetsialiste? – Eesti Kommunist 1962, nr. 2, lk. 103.

eirata töölesuunamist, passiivsus komsomoli või partei liikmena ning keeldumine nendesse organisatsioonidesse astumast.

Haritlaste parteisse võtmisel olid omad piirid. Samas tahtis võim kasutada haritlaste teadmisi ja mõju rohkem, kui viimaste otsene ametitöö seda nõudis. Kui 1940. aastal ja sõja järelegi tähendas haritlase silmapaistev aktiivsus poole valimist, siis “sula” ajast hakati sellesse suhtuma kui tavalisse, erilise püüdlikkuse puhul kui karjääri sillutavasse nähtusesse. Partei juhtis ja kontrollis intelligentsi nüüd senisest enam haritlaste keskel, tegi seda varasemast rohkem haritlaste endi kätega, rakendas kollektiivset järelevalvet ja vastutust.

Hirm, ebakindlus, keskendumine enesesäilitamisele asendus haritlaste massis stabiilsema elutunnetusega, millesse kuulus nii oma ametikohuste kui ka mitmesuguste “ühiskondlike ülesannete” rutiinne täitmine. Väga paljud jälgisid huvi ning põnevusega võitlust “uue” ja “vana” vahel ning seda, kuidas “uus” just oma suhetes haritlaskonnaga hakkas kiires tempos muutuma “vanaks”. Pinge haritlaskonnas püsis. Ometi ei jälgitud toimuvat nüüd enam sellise masendusega kui 1940. aastatel, seda ei nähtud enam kitsalt vägivallana eesti rahva kallal. Selgemalt tajuti, et areng suurriigi keskustes ei kanna Eesti suhtes ainult miinusmärki, vaid võib avada ka võimalusi.

Kodumaine eesti intelligents tugevnes sadade vabanenud ja tagasi pääsenud haritlastega. Viimaste naasmine oli täienduseks Eesti vaimsele potentsiaalile, samas ka haritlasi julgustav faktor. Vaatepiiri avardas loovharitlaste läbikäimise taastamine Soomega. Ühtlasi tähendas see rakendumist Nõukogude Liidu välissuhtluse vankri ette ja julgeolekuorganite huviorbiiti sattumist.

Hakkas kujunema uus vaimne atmosfäär. See avaldus esialgu küll peamiselt loovharitlaste koosolekutel, sh. loovharitlaste ja parteieliidi ühistel “nõupidamistel”. Intelligentsi ringkondades julgeti taas näidata oma isikupära, individuaalsust, oma nägemust ühiskondlikes

asjades. Vähehaaval, poolvarjus andis endast märku teine ühiskondlik arvamus, mis ei olnud ülevalt poolt organiseeritud.¹¹⁰ Viimast otseselt ja avalikult juhtida ei olnud intelligentsil kuni laulva revolutsioonini võimalik. Vaimu ja võimu vastuolu klassikalisel (normaalsel) kujul eeldab, et mõlemad pooled tunnustavad teineteise eksisteerimisõigust. Nii oli see K. Pätsi isikuvõimu ajal, kuid mitte stalinismi aastail. Järgnevalt muutus vaimu ja võimu vastuolu ametliku tunnustuseta, kuid nii võimueliidile kui ka haritlaskonnale teadaolevaks nähtuseks, mida tavaliselt endisel kombel räige sunni või inimeste kõrvaldamise abil ei likvideeritud, ideoloogilist kontrolli teostati teistmoodi.

Eesti oli Moskva jaoks ääremaa. Kuid erinevalt mitmetest teistest oli Eesti kontaktivõimeline, innovatiivne ääremaa. Eesti loominguvoimet iseloomustas mitmekülgus, silma paisteti teaduse, tehnika, põllumajanduse, kunsti, kirjanduse, olme- ja keskkonnakultuuri (keskkonnateadvuse) jm. aladel. Loomulikult ei esindanud Eesti kõigil aladel Nõukogude Liidu tiptaset. Oluline oli süntees ja elukvaliteedi terviklikkus, kultuuriline kompaktsus ning Eesti intelligentsi mitmekülgus. Avatust ja läänelikkust õpiti ametliku liiniga tasakaalustatult esitama ja suudeti nii teatud ulatuses legaliseerida. Hakkas kujunema “Nõukogude Lääne” sündroom, üheaegselt lubatud ja vaenatud, mis eesti haritlastele oli igatahes kasulik. Sellega liitus samuti mitteametlik “katsevabariigi” oreool. Eesti ja teiste Balti vabariikide prestiiž ida poolt vaadatuna tõusis. Kujundlikult väljendudes oli kuuekümnendatel aastatel kaks võimalust – kas ujuda süsteemiga kaasa, täiendada nomenklatuuri, või minna aastasadadega äraproovitud teed – jätkata kangekaelse orjana.¹¹¹ Tänapäeva vaatepunktist oli eesti haritlaskond ülekohtu ja vägivalla ohver kuni Eesti okupeerimise lõppemiseni. Kuid on loomulik ja mõistetav, et 1950.–1960. aastail tajusid asju teisiti väga paljud inimesed ja toimunud positiivseid nihkeid tähtsustati sageli üle. Rõõm muutustest

¹¹⁰ I. Apine. Zakat nomenklaturo. Po materialam arxiva kompartii Latvii. – Baltijskij arxiv. Russkaja kul´tura v Pribaltike VI. Sostavitel´ J. Abõzov. Rīga, 2000, lk. 222.

¹¹¹ O. Raun. Vaikne eestlane. Tallinn, 1998, lk. 98.

ja optimism oli selle aja reaalne tunnusjoon nagu skepsis ja vastupanugi.

1964. aastal N. Hruštšov kukutati. Tema kõrvaletõrjumist on põhjendatud järgmiselt: ta lükati kõrvale, ehkki ta ei olnud reaktionäär ega liberaal; põhjuseks oli tema ebastabiilsus, ettearvamatus, juhitamatus ja süvenev diktaatorlikkus. Ta oli mees, kes oma südames põlgas intellektuaale ja kes liikus tuleviku poole tagurpidi, selg ees.¹¹² Suurriigi juhtpositsioonile tõusis hall keskpärasus. Eesti haritlaskonnale olid aastad 1965–1968 siiski suhteliselt head. Hruštšovi rahmeldamine oli lõppenud, uus võim alles sättis end sadulasse. Seda perioodi on rahvusliku taasärkamise aastail nimetatud sõjajärgse okupatsioonaja lahedaimaks.¹¹³

1960. aastatel sai “kõigi kolme maailma” üheks ühisjooneks hariduse ja intelligentsi osatähtsuse üldine tõus, ehkki kõneldi juba hariduse ülemaailmsest kriisist. Ent sel suurel vabanemiskümnendil jäi eesti rahva seisund vastuoluliseks: siingi avanes võimalusi kultuuriliseks arenguks ja isegi elujärje normaliseerumiseks. Eesti poliitilise ja geopoliitilise enesemääramise osas näis kõik lõplikuna. Neid, kes hellitasid lootust tõhusatele reformidele, unistasid Eesti reaalsest autonoomiast, ootasid ees pettumuse aastad. Üha selgemalt hakkas kummitama sisepiirideta impeerium, senisest veelgi võikam venestuskatel.

Nõukogude ühiskond ei läinud liikvele ei Stalini surma ega Hruštšovi kuulsa XX kongressi kõne järel. Ei toimunud ühiskonna iseorganiseerumist, kodanikuühiskonna ideede võidust rääkimata. Intelligents ei mobiliseerunud. Ei toimunud midagi sellist, mida nägime 1980. aastate lõpul.

Nõukogude sotsialism ei olnud veel oma majanduslikke ja poliitilisi ressursse ammenanud. Aga kindlasti ei jäänud mõjuta ka partei illusioone loov ja osavalt intelligentsi hõlmav haritlaspoliitika, ehkki ajuti tunnistati, et partei autoriteet haritlaste keskel jättis soovida. Intelligents oli tõrges, kuid samas lasi siiski end bürokraatial vormida ja poliitilisele abiteole rakendada. Partei ei teinud

kingitusi, intelligents seoti partei poliitikaga varasemast tugevamini. Intelligentsi oli nüüd raskem vastandada parteibürokraatiale, ta oli kaastegija, kaasmängija, keda võim ikkagi ei usaldanud. Tuhandetelt oli võetud võimalus etendada kõrvalseisja või opositsionääri osa. Oli saabunud ajajärk, mil ei kerkinud esile rahvuslikke kangelasi tavapärasest mõttes. Ehk võiks sellisteks nimetada neid väheseid, kes titaanliku mõttetööga löid tunnetuslikke alternatiive (Juri Lotman, Uku Masing). Üldreeglina silmapaistvaid intellektuaale partei ja riigiparaadi juhtkonda ei tõmmatud. Oli ju möödunud vaid mõni aasta ajast, kui vaimuinimesed (H. Kruus, N. Andresen, J. Semper jt.) kõrgetelt ametikohtadelt minema löödi, sageli vangistati. Vaimne eliit tegutses peamiselt teaduse, kunsti ja kõrghariduse valdkonnas.

Intelligentsi ja parteibürokraatia vahekorras domineeris endiselt kasutäitja–käsuandja suhe. NLKP poliitika püüdis viimast ähmas-tada ja maskeerida, luua pettepildi, et intelligents – vähemalt suures osas – on aktiivne ja veendunud partei abiline. Ent võim pidi selle eest ka teatavat hinda maksma mõtte- ja väljendusruumi avardamise näol. Ehkki osa sellest oli tegelikult vaid eesti noorepoolse haritlaskonna virgunud energia kanaliseerimine parteile sobivasse voolusängi.

Väino Sirk

(1942)

Lõpetas Tartu Ülikooli 1970. aastal ajaloolasena. Samast aastast töötab Ajaloo Instituudis, käesoleval ajal vanemteadurina ja ajaloo osakonna juhatajana. Ajalookandidaat 1975. aastast. Peamine uurimissuund: Eesti hariduse ajalugu (kaks monograafiat kutsehariduse ajaloost 1983, 1989) ning Eesti haritlaskonna kujunemine (kaks monograafiat koos professor Toomas Karjahärmiga 1997, 2001).

¹¹² E. Crankshaw. Khrushchev, lk. 235, 270, 272.

¹¹³ O. Raun. Vaikne eestlane, lk. 83.